II. Recenzje

DOI: 10.17951/et.2016.28.303

Marta Nowosad-Bakalarczyk

Obraz kobiety w kulturze tradycyjnej

Renáta Zechová, *Modelowanie obrazu kobiety w systemie kulturowym czesko-polskiego pogranicza na Śląsku*, Ostrava: Universitas Ostraviensis, 2014, 169 s. + Aneks XLVI s.

Wzmożone zainteresowanie problematyką płci kulturowej, które pojawiło się wraz ze zwiększeniem aktywności ruchów feministycznych (w II połowie XX wieku w Stanach Zjednoczonych i w Europie Zachodniej, a po transformacjach ustrojowych na początku lat 90. XX w. także w krajach Europy Środkowo-Wschodniej), zaowocowało powstaniem interdyscyplinarnego obszaru badawczego, tzw. *gender studies*. W obszarze tym – ze względu na podjętą tematykę obrazu kobiety – można umieścić także omawianą publikację. Jej autorka tego jednak nie czyni (jedynie we wstępie wzmiankuje o aktualności problematyki płci kulturowej) – umieszcza swoją pracą w ramach szerszego nurtu badawczego – kognitywistyki, w centrum której znajduje się człowiek jako taki, a płeć jest tylko jedną z wielu kategorii wyznaczających jego tożsamość, percepcję świata, myślenie, język, relacje społeczne itp. Podjęta problematyka – językowego obrazu świata – zawęża obszar prowadzonych obserwacji do języka, pojmowanego jednak jako byt pozostający w ścisłym i nierozerwalnym związku z kulturą. Renáta Zechová bowiem jako fundament swoich badań przyjmuje stwierdzenie Janusza Anusiewicza, że „język jest jednym z ważniejszych składników kultury, zaś kultura jest zawarta w języku – jego systemie, tekstach, sposobach posługiwania się nimi [...]" (Anusiewicz 1995: 9). Co więcej, ma świadomość bliskości uprawianej przez siebie lingwistyki kognitywnej i lingwistyki antropologiczno-kulturowej, które łączy m.in. podejmowana w pracach obu nurtów problematyka językowego obrazu świata, por. „Językoznawstwo kognitywne koncentruje się m.in. na problematyce *językowego obrazu świata* (dalej także JOS), badanej przez językoznawców uprawiających lingwistykę antropologiczno-kulturową" (s. 8). Przekonanie to oddaje pośrednio także referowana w części teoretycznej pracy literatura przedmiotu, przybliżająca problematykę językowego obrazu świata (historię tego kierunku badawczego na gruncie językoznawstwa ogólnego i polskiego, składniki JOS i sposoby jego rekonstrukcji), a także stereotypu, metafory i kategoryzacji.

Konsekwencją przyjętego w pracy założenia, że język i kulturę łączy swoista relacja („paradoks wzajemnego uzależnienia" – jak to ujmuje Jerzy Bartmiński 1993: 18), jest rekonstrukcja obrazu kobiety na bazie dwóch ściśle ze sobą powiązanych

systemów – języka i kultury. Dokonano jej na podstawie tekstów wybranych składników kultury Śląska – terenu specyficznego ze względów tak kulturowych, w tym językowych (na terenach tych stykały się i wpływały na siebie trzy grupy etniczne: czeska, polska i niemiecka), jak i terytorialnych (objęte badaniem tereny pozostają w obrębie dwóch jednostek państwowych: po stronie czeskiej badania dotyczyły Hulczyńskiego, po stronie polskiej zaś Ziemi Raciborskiej i Głubczyckiej). Badano teksty wywołane (zdobyte w trakcie wywiadów) oraz zastane (pieśni). Co do wywiadów, przeprowadzono je z wykorzystaniem opracowanego specjalnie do tego celu kwestionariusza (zob. Aneks: I–II), zawierającego pytania skoncentrowane wokół sześciu kręgów tematycznych: kobieta i wesele, kobieta żona i rodzina, ciąża i macierzyństwo, młodość kobiety, cechy kobiety niezamężnej (dziewczyny, panny), starość kobiety. W okresie od października 2009 r. do czerwca 2010 r. nagrano wywiady z 39 osobami (24 osobami po stronie polskiej i 15 osobami po stronie czeskiej; 30 kobietami i 9 mężczyznami). Wybierano przede wszystkim osoby, które zamieszkują ten teren od wielu generacji (po stronie czeskiej nagrano wyłącznie autochtonów, po stronie polskiej także przedstawicieli ludności napływowej, zamieszkującej jednak ten teren od co najmniej 60 lat). Co do tekstów zastanych, poza ogólną kwalifikacją gatunkową (pieśni) nie podano ich źródła i liczby.

Zebrany materiał językowy poddano analizie semiotycznej, której fundamentem „stała się jego interpretacja poprzez pryzmat myśli religijnej (mitycznej) człowieka w społeczności tradycyjnej, pojmowanej jako wtórny system modelujący" (s. 59). Przyjęto Łotmanowską zasadę, zakładającą możliwość nadbudowania na pierwotnym systemie modelującym, czyli języku, systemów wtórnych (np. takich niewerbalnych systemów semiotycznych, jak: obrzędy, rytuały, systemy mityczne), które operują własnymi sensami. Równocześnie uznano, że między jednym a drugim systemem dochodzi do wymiany znaczeń (procesu semiozy). W związku z tym w interpretacji badanego JOS mamy odwołania do źródeł mitologicznych, antropologicznych i folklorystycznych, których rangę akcentowali moskiewscy semiotycy Wiaczesław Iwanow i Władimir Toporow. Autorka dążyła do rekonstrukcji obrazu kobiety poprzez paradygmat „myślenia analogicznego', „myślenia mitycznego" człowieka „tradycyjnego", w obrębie którego mieści się m.in. opozycja SACRUM i PROFANUM. Za sprawą tego myślenia dokonuje się nieustanne porównywanie człowieka z otaczającą go rzeczywistością. Dzięki temu jeden porządek tłumaczony jest za pomocą drugiego, zaś podobieństwo między człowiekiem a przestrzenią kosmiczną jest reaktualizowane przede wszystkim w czasie świątecznym, podczas zachowań rytualnych.

Analiza zebranego materiału została przedstawiona w sposób korespondujący z życiem kobiety, tzn. układ prezentowanego materiału oddaje chronologię ważnych momentów jej życia. Analizę rozpoczyna charakterystyka wybranych aspektów okresu panieństwa, młodości kobiety, obfitujących w większą liczbę działań symbolicznych. Szczególną uwagę poświęcono okresowi tzw. *przejścia* młodej kobiety (rozumianego jako czas wesela, przygotowań, przeprowadzenia panny młodej do nowego domu itp.), następnie okresowi dojrzałości kobiety zamężnej, macierzyństwa i starości.

Źródłem interpretacji obrazu kobiety jest m.in. dualistyczne pojmowanie świata, w którym wzory dla ludzkich zachowań stanowią dwie opozycyjne sfery: ziemia i niebo. Cechy kobiety jako przedstawicielki sfery ziemia – podziemie – sacrum(–) wynikają z podobieństwa z nimi, podobnie jak cechy mężczyzny są motywowane jego przynależnością do sfery nieba – sacrum(+). Takie postrzeganie świata jest źródłem przeciwstawnych obrazów kobiet i mężczyzn. Ten dualistyczny światopogląd ilustrują poniższe schematy (zachowuję konwencję zapisu stosowaną w książce):

[mężczyzna] = [niebo – sacrum(+) – przestrzeń zewnętrzna]

słońce – jasność – dzień – życie – ochrona/zapłodnienie – ogień

ogień – czerwień – ostrość – apotropeion/ochrona

grom – porywczość – gwałtowność – broń/kamień = ostrość – zapłodnienie – apotropeion/ochrona

[kobieta] = [ziemia – podziemie – nieczystość – sacrum(–)]

ziemia – przestrzeń zamknięta – ciemna – łono – rodzenie – prokreacja

podziemie – noc – cisza : hałas – ciemność – śmierć : życie – nieczystość – sacrum(–) – prokreacja

Renáta Zechová wykazała, że badany obraz kobiety opiera się na specyficznym systemie opozycji nadających światu „porządek", „oswajających" go i chroniących, tym samym stwarzających warunki do życia, które w chaosie nie są możliwe. Cechy kobiety wiążą się z jednej strony z jej całościowością, czystością, która znamionuje młodość kobiety (okres przed zamążpójściem), z drugiej strony – z jej przygotowaniem do funkcji rodzenia, która związana jest z nieczystością. Autorka przedstawia to w postaci opozycyjnych ciągów pojęciowych:

[biel] – [lilia] – [wianek] – [czystość] – [całościowość] – [sacrum(+)]

[zasada żeńska] – [kwiat] – [róża] – [czerwień] – [krew] – [biologiczność] – [sacrum(–)] – [nieczystość]

Cechę nieczystości kobiety uwypuklają poszczególne obrzędy przejścia. Przykładowe ciągi relacji wyodrębnione w pracy na podstawie symbolicznych zachowań realizowanych w ich trakcie to:

[gaik] – [łono] – [rodzenie] – [kobieta]

[woda] – [zapłodnienie/oczyszczenie] – [kobieta/ziemia]

[nasiona/mąka] – [zapłodnienie] – [kobieta/ziemia]

[ogień] – [oczyszczenie] – [kobieta–żona]

[lewa strona] – [negatywna] – [zaświaty] – [nieczystość] – [kobieta]

[przestrzeń zamknięta/izba] – [łono] – [kobieta]

[praca nieczysta] – [kobieta]

[STAROŚĆ KOBIETY] – [HYBRYDYCZNOŚĆ] – [DEMONICZNOŚĆ] – [BRAK PROKREACJI/NIECZYSTOŚĆ] – [SACRUM(–)]

Cecha nieczystości kobiety jako przedstawicielki sfery negatywnej SACRUM(–) uwypukla się na tle czystości mężczyzny, który jako reprezentant sfery pozytywnej SACRUM(+) kobietę oczyszcza, chroni, zapładnia (autorka wyodrębnia ciąg relacji: APOTROPEION – CZYSTOŚĆ – MĘŻCZYZNA – NIEBO). Na zasadzie symbolicznego działania magii podobieństwa i styczności podczas rytuałów przejściowych, takich jak chrzest dziecka, wywód, wesele, przenosiny, czyli w czasie GRANICZNYM, nieczysta kobieta używa środków apotropeicznych, które zarówno ją chronią, jak i oczyszczają. Jest to typowy przejaw myślenia charakterystycznego dla tzw. „kultur tradycyjnych", opartych na standaryzacji wszelkich przejawów ludzkiej aktywności. W kulturach tego typu cechy i zachowania kobiet i mężczyzn zostają ujęte w stereotypowe formy, które szczególnie uwypukla właśnie symbolika działań rytualnych. Na uporządkowany w ten sposób świat człowiek tradycyjny nałożył system kolejny – reguły (zakazy i nakazy) zapewniające ochronę oswojonej przestrzeni. Zawarte w tytule książki słowo *modelowanie* podkreśla szczególną aktywność wyobrażeń na temat kobiety i jej miejsca w społeczeństwie, polegającą na tym, że przyjmują one status wzorów kulturowych, zawartych w języku i w niewerbalnych formach zachowań, tj. obrzędach, zwyczajach, rytuałach, wpływających na określone postrzeganie świata (w tym wypadku płci żeńskiej) i sterujących zachowaniem ludzi.

Badaczka ma świadomość, że rozpatrywanie obrazu kobiety z perspektywy myślenia „tradycyjnego", „mitycznego" nie wyklucza innych możliwości, np. potoczne przekonania ludzi na temat życia kobiety i mężczyzny mogą wyrastać także z obserwacji życia codziennego i potrzeb czysto praktycznych. Wybór tej perspektywy został oparty na tezie wybitnego znawcy kultury, Mircea Eliadego, który wskazywał, że „mit stanowi model dla ludzkich zachowań" (2008: 155), dlatego też pozwala wytłumaczyć świat w całości.

W wywodzie autorki brakuje rozwinięcia aspektu porównawczego z oczywistych – jak sądzę – względów: obiektem badań była jedna tradycja kulturowa – ludności śląskiej pozostającej w obrębie dwóch jednostek państwowych (Polski i Czech), tradycja ukształtowana pod wpływem wzajemnego sąsiedztwa i nieustannego przenikania się i nawarstwiania różnych zjawisk kulturowych charakterystycznych dla zamieszkujących te tereny grup etnicznych. Drobne niedociągnięcia można też wskazać w warstwie redakcyjnej książki (np. zdarzający się czasami brak odstępów między wyrazami).

Uwagi te nie pomniejszają wartości omawianej publikacji, która ze względu zarówno na zaprezentowany materiał, jak i podjętą próbę jego analizy z pewnością zainteresuje i zainspiruje badaczy parających się zgłębianiem problematyki relacji języka i kultury: językoznawców, kulturoznawców, folklorystów, antropologów.